

Received: 2025/9/30

Accepted: 2026/1/4

from 191 to 211

Hesam Emami Danaloo

Assistant Professor, Department
of Quranic and Hadith Sciences,
Research Institute for Islamic
Culture and Teachings, Tehran,
Iran.(Corresponding Author)
hesam.e.danaloo@gmail.com

**Mohammad Mahdi
Hajilouei Moheb**

Assistant Professor Department
of Islamic Studies, Faculty
of Humanities, Bu-Ali Sina
University,Hamedan, Iran.
hajilouei@basu.ac.ir

Keywords:

Qur'anic education, obstacles
and challenges, responsibility,
Qur'anic narratives, social ethics.

Obstacles to Cultivating the Responsible Human Being in Qur'anic Narrative

Abstract

Through its diverse narratives, the Holy Qur'an identifies a range of obstacles that impede human moral development and outlines ways of overcoming them. The teaching of responsibility is one of the ethical teachings extensively reflected in Qur'anic stories, playing an influential role in strengthening and stabilizing both individual and social relationships. The Qur'an presents individuals whose destinies were shaped by responsibility — or its absence — within their life processes, vividly embodying both the obstacles they faced and the strategies for confronting them. Given the educational function of narrative and the significance of responsibility for the practical transformation of members of society, it is essential to identify the challenges and obstacles to responsibility presented in these stories.

This study aims to examine and interpret the obstacles and challenges to responsibility depicted in Qur'anic narratives, and to draw out lessons and teachings capable of strengthening responsibility in contemporary societies. To this end, the study organizes and examines the human and ethical themes embedded in these narratives in order to identify insights that can improve social conduct and responsibility. Employing qualitative textual analysis and a comparative approach, the study examines Qur'anic narratives with particular reference to classical and contemporary exegeses, works on social ethics and Qur'anic studies, and the thought of Muslim social theorists.

The findings show that the Qur'anic stories present a range of challenges that impede the practice of this noble religious teaching and offer solutions for them: a failure to recognize one's responsibilities, negligence, disbelief and irreligion, self-deprecation, self-centeredness in place of consideration for others, prejudice, fatalism, the rationalization of irresponsibility, dependence on others, and attachment to material things such as wealth and power. The examination of the challenges to responsibility in Qur'anic narratives, considered from an educational standpoint, is regarded as one of the innovations of this study.

چکیده

قرآن کریم در قالب داستان‌های گوناگون، موانع متنوعی را که بر سر راه تربیت انسان قرار دارد، معرفی و راه درمان آن موانع را تشریح کرده است. آموزه‌ی تربیتی مسئولیت‌پذیری یکی از آموزه‌های اخلاقی است که به فراوانی در داستان‌های قرآن بازتاب یافته است و به‌نوبه‌ی خود، در تحکیم و ثبات روابط فردی و اجتماعی نقش‌آفرینی مؤثری دارد. افرادی در داستان‌های قرآن حضور دارند که در فرایندهای زندگی‌شان، مسئولیت‌پذیری تعیین‌کننده‌ی سرنوشتشان بوده است و موانع و راهکارهای مقابله با آن موانع را به‌روشنی زیسته‌اند و به تصویر کشیده‌اند. با توجه به نقش تربیتی داستان و جایگاه مسئولیت‌پذیری در تحول عملی افراد جامعه، ضروری است تا چالش‌ها و موانعی بازشناسی شود که در این داستان‌ها برای مسئولیت‌پذیری معرفی شده است. هدف پژوهش حاضر بررسی و تحلیل موانع و چالش‌های مسئولیت‌پذیری است که آن موانع در داستان‌های قرآنی معرفی و تحلیل شده‌اند و استخراج درس‌ها و آموزه‌هایی بوده که می‌توانند به تقویت مسئولیت‌پذیری در جوامع معاصر مدد رسانند. بدین منظور، مضامین و اصول انسانی موجود در این داستان‌ها بررسی و سازمان‌دهی شده است تا بتوان نکاتی را برای بهبود رفتارهای اجتماعی و مسئولیت‌پذیری متذکر شوند. پژوهش حاضر با استفاده از روش‌های تحلیل کیفی متن و بررسی تطبیقی، به تحلیل داستان‌های قرآن پرداخته است. بدین منظور، تفاسیر و کتب اخلاق اجتماعی و قرآن‌پژوهی و اندیشه‌های متفکران اجتماعی مسلمان بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد. یافته‌های پژوهش نشان داد که داستان‌ها در قرآن کریم ابعاد گوناگونی از چالش‌های پیش‌رو برای عمل به این آموزه‌ی دینی و متعالی را نشان و راهکاری ارائه می‌دهند: «نشاختن مسئولیت، غفلت، کفر و الحاد، خودکم‌بینی، خودمحوری به‌جای دیگراندیشی، تعصب، جبرباوری، توجیه‌پذیر دانستن بی‌مسئولیتی، توافل، وابستگی‌های مادی از نوع زر و زور». بررسی چالش‌های مسئولیت‌پذیری در داستان‌های قرآنی در ساحت تربیتی، از نوآوری‌های پژوهش حاضر تلقی می‌گردد.

حسام امامی دانالو

نویسنده‌ی مسئول: استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی، تهران، ایران.

(نویسنده‌ی مسئول)

hesam.e.danaloo@gmail.com

محمد مهدی حاجیلویی محب

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

hajiloei@basu.ac.ir

واژگان کلیدی:

تربیت قرآنی، موانع و چالش‌ها، مسئولیت‌پذیری، داستان‌های قرآن، اخلاق اجتماعی.

۱- بیان مسئله

مسئولیت‌پذیری رکن مهمی در اخلاق فردی و اجتماعی است. مسئله‌ی پژوهش حاضر شناخت موانعی است که بر سر راه انسان قرار دارند و مانع‌پذیرش مسئولیت از سوی او می‌شوند. اهمیت انجام این پژوهش از آن نظر است که برای رسیدن به اهداف، شناخت موانع ضروری است و در این زمینه نیز، بدون شناخت موانع نمی‌توان انسانی مسئولیت‌پذیر تربیت کرد که پایه‌ی جامعه‌ی اسلامی را شکل می‌دهد. از آنجاکه داستان‌های قرآن کریم، نه خیال، بلکه وقایعی حقیقی برای تربیت انسان و عبرت‌آموزی و هدایت او به سوی سعادت دنیوی و اخروی هستند، می‌توان از آنها برای استخراج موانع استفاده کرد. توضیح آنکه مسئولیت‌پذیری اجتماعی فرایندی چندمرحله‌ای می‌نماید و از چند بخش اصلی تشکیل شده است: نخست، شناخت مسئولیت؛ دوم، اقدام؛ اما اقدام نیز خود مراحل گوناگون دارد و یکی از آن مراحل رفع موانع انجام مسئولیت است. ابتدا فرد باید مسئولیت اجتماعی خود را بشناسد و بداند که چه باید بکند و در مرحله‌ی بعد، باور و انگیزه‌ی لازم برای برخاستن و اقدام را در خود احساس کند و درنهایت، مسئولیت اجتماعی خود را به انجام رساند، چنان‌که اگر موانعی بر سر راه خود می‌بیند، آنها را رفع کند. انسان در این بخش نیاز دارد که موانع را بشناسد و پیش‌بینی لازم و آگاهی کافی را نسبت به آنها به‌دست آورد تا فرایند مسئولیت‌پذیری اجتماعی ناتمام نماند. پژوهش حاضر به بررسی عمیق داستان‌های قرآنی و استخراج آموزه‌های مرتبط با مسئولیت اجتماعی خواهد پرداخت تا بتواند به پرسش‌هایی زیر پاسخی شایان دهد:

- چه مؤلفه‌هایی به‌عنوان «موانع‌پذیرش و عمل به آموزه‌ی مسئولیت» در داستان‌های قرآن کریم معرفی شده است؟
- چه درس‌هایی از داستان‌های قرآنی برای «تقویت مسئولیت‌پذیری در جوامع امروزی» استخراج می‌گردد؟

۱-۱- ادبیات نظری و ادبیات تحقیق

پژوهش‌های صورت‌گرفته در زمینه‌ی مسئولیت‌پذیری را می‌توان به دو بخش دسته‌بندی کرد: الف. مقالاتی که به شکل خاص مفهوم تربیت و مسئولیت را در قرآن کریم واکاوی کرده‌اند؛ ب. مقالاتی که به شکل کلی به مفهوم مسئولیت در اسلام پرداخته‌اند.

۱-۱-۱- تربیت و مسئولیت در قرآن

احساس مسئولیت: قرآن و عترت از ما عمل می‌خواهند کتابی از سید کاظم ارفع (۱۳۹۳) است که مسئولیت‌های انسان را در موقعیت‌های گوناگون فردی و اجتماعی برمی‌شمرد. کتاب تربیت اجتماعی در قرآن به قلم معصومه خاوری (۱۳۹۵)، هدف از تربیت اجتماعی را پروراندن ابعادی از شخصیت انسان می‌داند که به زندگی او در جامعه مربوط می‌شود. مهدی کمانی نجف‌آبادی (۱۴۰۰) (ش) در کتاب مدل مسئولیت‌پذیری اجتماعی قرآن، مبانی، چیستی و ویژگی‌های مسئولیت‌پذیری

اجتماعی در قرآن ارائه کرده است. کتاب‌های پیش‌گفته به موانع مسئولیت‌پذیری که برآمده از داستان‌های قرآن کریم باشند، نپرداخته‌اند، بلکه مبانی مسئولیت‌پذیری، ویژگی‌ها، ضرورت و آنچه را که سبب ایجاد انگیزه در افراد می‌شود، از منظر قرآن کریم معرفی کرده‌اند. مقالاتی در ارتباط با موضوع مسئولیت‌پذیری و تربیت منتشر شده است؛ مانند مقاله‌ی «مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن کریم، با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در المیزان» از مهین حاجی‌زاده و محی‌الدین آورجه (۱۳۹۳) که چهار حوزه برای مسئولیت انسان ترسیم کرده و بیان این موارد در قرآن کریم را جلوه‌ای از حیات اجتماعی آدمی دانسته است (نک: حاجی‌زاده و آورجه، ۱۳۹۳، ص ۱۲۳-۱۵۶). پیداست که در این پژوهش، آرا و اندیشه‌های علامه طباطبائی در کتاب المیزان محور بحث قرار گرفته است. فاضله میرغفوریان و مریم برادران حقیر (۱۴۰۰) در مقاله‌ی «الزامات ایفای مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم، با محوریت سوره‌ی مزمل» بیان داشته‌اند که این سوره به واهمه‌ی بشری در ارتباط با مسئولیت‌پذیری و راهکارهای دست‌یافتنی برای رسیدن به شخصیتی مسئولیت‌پذیر در تنگناهای اجتماعی پاسخ می‌دهد (نک: میرغفوریان و برادران حقیر، ۱۴۰۰، ص ۱۶۰-۱۳۷). «آموزه‌ی مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قصص قرآنی» مقاله‌ای از محمد مهدی حاجیلوئی‌محب و حسام امامی‌دانالو (۱۴۰۳) است که بر پایه‌ی داستان‌های انبیاء در قرآن کریم، ابعاد گوناگونی از این آموزه‌ی دینی را به تصویر می‌کشد، از جمله: عدالت‌ورزی و انصاف، وفاداری و حفظ پیوند و انسجام اجتماعی، بخشایش، همدلی، همکاری و همیاری، رفع مشکلات و نیازهای دیگران، رحم و محبت و مودت، امر به معروف و نهی از منکر (حاجیلوئی‌محب و امامی‌دانالو، ۱۴۰۳، ص ۲۵۰-۲۷۵)؛ اما همان‌گونه که بیان شد، این مقالات به چالش‌ها و موانع مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تربیتی به شکلی کامل نپرداخته‌اند.

۲-۱-۱- تربیت و مسئولیت در اسلام

کتاب مسئولیت‌پذیری و مسئولیت‌گریزی در اسلام نوشته‌ی رضا وطن‌دوست (۱۳۹۰) و کتاب دیگری با همین عنوان نوشته‌ی عبدالله وکیلی (۱۳۹۵) به ابعاد گوناگون و تحلیل مسئولیت‌پذیری و مسئولیت‌گریزی پرداخته‌اند. همانند دو کتاب قبلی، عباس عنایتی (۱۳۹۱) در مسئولیت‌پذیری و مسؤولیت‌گریزی (فرهنگ روابط اجتماعی در آموزه‌های اسلامی) تلاش کرده است تا مطالبی در ارتباط با مسئولیت‌پذیری و مسئولیت‌گریزی مشتمل بر پنج فصل از قرآن کریم و بیانات معصومان^(ع) استخراج کند. مقاله‌ی «مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام» از هاشم نیکومرام و بهنام فیض‌آبادی (۱۳۸۹) متذکر می‌شود که راهی برای کمال‌بخشی به مشارکت‌های اجتماعی، جز تعهدات اجتماعی نیست و این مسیر درنهایت، به پاسخ‌گویی اجتماعی تبدیل می‌شود (نیکومرام و فیض‌آبادی، ۱۳۸۹، ص ۶۹-۸۶). مقاله‌ی «مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی مبتنی بر منابع اسلامی» نوشته‌ی احمد فرشادفر و محمدصادق شجاعی (۱۴۰۲) کوشیده است تا آنچه را که نمایان‌کننده‌ی مسئولیت اجتماعی در اسلام است، بیان دارد، از جمله: اطلاع از تکالیف اجتماعی، قبول کردن آن‌ها، پایبندی اجتماعی، در نظر گرفتن نیازهای غیر خود، همت گماشتن به مسائل مسلمانان،

روحیه‌ی برادری، عدالت و انصاف، هم‌گرایی اجتماعی، خیرخواهی برای دیگری، تعاون و کمک به دیگران، امر به معروف و نهی از منکر و ولایت‌پذیری (فرشادفر و شجاعی، ۱۴۰۲، ص ۲۰۰-۱).
درنهایت، باید بیان داشت که این منابع به بررسی ابعاد مختلف مسئولیت اجتماعی در قرآن و اسلام پرداخته‌اند و ارزش‌های انسانی و اجتماعی را در متون اسلامی تحلیل می‌کنند. پیداست که چنین آثاری با زاویه‌ی نگاه پژوهش حاضر در زمینه‌ی بررسی داستان‌های قرآنی و استخراج نکات تربیتی با موضوع چالش‌های پیش‌روی عمل به مسئولیت‌ها تفاوت دارد، چنان‌که جستار پیش‌رو می‌تواند به فهم عمیق‌تری از این موضوع دست یابد.

۲-۱- روش‌شناسی

پژوهش حاضر با رویکرد «کیفی» و با استفاده از «تحلیل متن» می‌کوشد که از مسیر مطالعه‌ی داستان‌های قرآن کریم، به آموزه‌های تربیتی در ارتباط با موانع و چالش‌های مسئولیت‌پذیری در این داستان‌ها دست یابد.

این تحقیق از نوع «اسنادی» و در مرحله‌ی «تحلیل کیفی متن»، از توصیف و تحلیل برای بررسی عمیق متن‌های قرآنی بهره می‌برد تا عناصر و مضامین مرتبط با چالش‌های مسئولیت‌پذیری استخراج گردند؛ همچنین از تفاسیر معتبر به‌عنوان منابع اصلی، برای درک و تحلیل مفاهیم تربیتی استفاده خواهد شد.

۲- تعریف مفاهیم

واژه‌های «تربیت»، «داستان» و «مسئولیت» از واژگان کلیدی پژوهش حاضر هستند و با شناخت معنای دقیق آن‌ها می‌توان به نتایج بهتری دست یافت.

۱-۲- تربیت

تربیت در واژه‌نامه‌های فارسی در مفاهیمی مانند پرورتن، تأدیب و سیاست، ادب کردن، پرورش دادن و آموختن به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۴، ص ۵۷۷-۵۷۷۶؛ معین، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۴۳). برخی لغت‌شناسان آن را از ریشه‌ی «ربت» دانسته‌اند که در لغت به معنای ضربه‌ای خفیف و آرام بر پشت و شانه‌ی کودک است تا سبب آرامش او شود و به خواب برود (فیروزآبادی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۹۹؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۵۲)؛ اما برخی همچون ابن فارس وجود چنین اصل و ریشه‌ای را قبول ندارند (نک: ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۴۷۳) و آن را ابدال شده و از ریشه‌ی ثنائی «رب» یا ثلاثی «ربب» دانسته‌اند (نک: همان، ص ۳۸۱ و ۴۷۳). اگر آن را از ریشه‌ی ثنائی «رب» یا ثلاثی «ربب» بدانیم، معانی مانند قیّم، مدبّر، اصلاح و سرپرستی شیء، مالک، صاحب، خالق دارد (ابن‌منظور، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۹۹)؛ همچنین اگر از ریشه‌ی «ربو» باشد، به معنای زیاد شدن و فوّ است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۲۸۳). از جمع‌بندی این دیدگاه‌ها می‌توان استنباط کرد که معنای محوری تربیت همان معنایی است که در زبان فارسی از آن قصد می‌شود.

۲-۲- داستان

نقل داستان‌های عبرت‌آموز یکی از ابزارهای تربیت و پرورش قوای فکری افراد است (سید قطب، ۱۴۲۵، ج ۵، ص ۲۶۷۶). داستان (Story)، روایتی (narrative) است از وقایع و اتفاقات که به‌ترتیب زمانی مرتب شده‌اند (Froster, 1927, p.51). داستان گونه‌ای از گونه‌های ادبیات است (Toolan, 1988, p.4) و می‌توان برای آن، سه پایه‌ی اصلی تصور کرد: نخست، زمان (احمدی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۶۴-۱۶۵)؛ زمان بستر روایت است. در قرآن کریم، زمان گاه مربوط به گذشته می‌شود؛ مانند داستان انبیای پیشین همچون حضرت یوسف^(ع) که پیش از پیامبر اکرم^(ص) زندگی می‌کرد (برای مثال نک: یوسف) و گاه زمان حال، در عصر نزول، بستر وقایع می‌شود؛ مانند حادثه‌ی بیرون راندن کافران اهل کتاب از دژهایشان که در زمان نزول قرآن کریم رخ داده و خداوند آن حوادث را در میان آیات روایت کرده است (نک: الحشر) و گاه مربوط به آینده است؛ مانند حوادثی که در قیامت رخ خواهد داد و گفت‌وگویی که میان بهشتیان و دوزخیان در جریان است (برای مثال نک: الحاقه)؛ دوم، توالی و تسلسل (ملبویی، ۱۳۷۶، ص ۱۷) و سوم، وجود رابطه‌ی توالی و علت و معلول میان بخش‌های گوناگون آن (Froster, 1927, p.130). قرآن کریم کتاب تربیت انسان و کتاب تزکیه و تهذیب نفس از موانعی است که انسان را از عمل به ارزش‌های متعالی همچون مسئولیت‌پذیری اجتماعی بازمی‌دارند. مسئولیت‌پذیری اجتماعی یکی از ارزش‌های محوری در جوامع انسانی است که در اصول اخلاقی و اجتماعی ریشه دارد. داستان‌های قرآن کریم الگوهای متعددی را ارائه می‌دهند که محور اصلی آن‌ها تربیت انسان از طریق نشان دادن رفتارهای مطلوب اجتماعی است (نوری، ۱۳۹۷، ص ۵۰).

این مقاله درصدد است به بررسی چپستی چالش‌ها و موانع بر سر عمل به آموزه‌ی مسئولیت‌پذیری اجتماعی در این داستان‌ها بپردازد و پیام‌های آن‌ها را برای جوامع امروزی استخراج کند. بدین ترتیب، می‌توان الگوهایی عملی از نوع تجربه‌ی زیسته برای تربیت انسان امروزی و تبلور فرهنگ اسلامی ارائه داد.

۳-۲- مسئولیت

مسئولیت از ریشه‌ی «س ء ل» و «سَّالَ» به معنای طلب کردن است. «سائل» یعنی طالب و طلب‌کننده (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۳۰۰؛ ابن‌منظور، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۳۱۹). مسئول بر وزن مفعول، به معنای پاسخ‌گو است و مسئول کردن به معنای ملزم کردن فرد به پاسخ‌گویی در برابر عواقب رفتارها و تصمیم‌های اوست؛ همچنین مسئولیت‌پذیری در معنای «پاسخ‌گو شدن فرد در قبال تبعات عملکردش است» (معلوف، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۳۱۶).

برای مسئولیت‌پذیری تعاریف گوناگونی ارائه شده است (نک: sharf, 1996؛ احمدی آخوَرمه، ۱۳۹۲). مسئولیت (Responsibility) در معنای جوابگو بودن و قبول پیامدهای رفتار آدمی در مقابل وظیفه‌هایی است که بر عهده دارد (نک: خواص و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۱۱۰)؛ همچنین در معنای در نظر گرفتن خواست و احساس دیگران، در کنار در نظر گرفتن تمایلات و احساسات خویش و برگزیدن

آنچه درست است، با انجام تصمیم‌گیری مناسب در چارچوب هنجارهای اجتماعی و انتظارات معمول (نک: ابراهیمی، ۱۳۹۰، ص ۹) و نیز خوب انجام دادن تکلیف‌ها (نک: فلاحیان و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۶) و در معنای ظرفیت و امکان پذیرش، پاسخ‌گویی و به عهده گرفتن پیامد کاری که از کسی سر می‌زند (نک: رفیعیان، ۱۳۸۵، ص ۱۲) به‌کاررفته است (نک: حاجی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۸۳-۱۱۰). مسئولیت، چارچوبی اخلاقی و تبیین‌گر این امر است که خُرد و کلان اجتماع اعم از تشکیلات، سیستم یا نهاد، سازمان و حتی فرد فرد جامعه باید با حساسیت، نسبت به اتفاقات اطراف خویش بی‌تفاوت نباشند؛ بدین معنا که باید نسبت به مسائل اجتماعی، فردی، فرهنگی و محیط‌زیست بی‌تفاوت نباشند و در ارتباط با آن‌ها با خیرخواهی رفتار کنند تا به همگان به‌نوعی نفع رسانند. در همین ارتباط، مسئولیت اجتماعی مجموعه تکالیفی است که هر نفر باید انجام دهد تا به تعادل میان مؤلفه‌های مختلف جامعه مدد رساند (Palmer, 1995).

هرچند ممکن است، بخشی از اخلاقیات به حقوق تبدیل شود؛ اما همچنان اخلاق مبنای مسائل حقوقی خواهد بود. توضیح اینکه انسان‌ها با توجه به جایگاهشان در جامعه، گاه مسئولیتی خاص را به عهده می‌گیرند که در آن وضعیت، در برابر مسئولیتشان علاوه بر وجدان درونی خویش، باید به نیرویی خارجی مانند دولت‌ها نیز پاسخ‌گو باشند. حتی در این حالت نیز می‌توان مسئولیت‌پذیری را مفهومی جهان‌شمول و کلان دانست که علاوه بر دانش اخلاق، در علم حقوق ریشه دارد؛ زیرا برخی حقوق‌شناسان مسائل آن را رسوب تاریخی اخلاق و هم‌افزایی آگاهی‌های مربوط به آن می‌دانند (برای مثال نک: کاتوزیان، ۱۳۸۶، ص ۸۵-۸۸)؛ به همین علت، مسئولیت‌پذیری واقعی در همه‌ی ابعاد آن، از دایره‌ی علم اخلاق خارج نیست. باین‌حال، نباید از اختیار و اراده‌ی فردی در انجام مسئولیت غافل شد؛ زیرا با این قید، عملکرد فرد همچنان در حوزه‌ی اخلاق قرار دارد و از قواعد حقوق که الزام‌آور هستند، فارغ خواهد بود؛ یعنی همان‌گونه خواهد بود که محققان علم اخلاق آن را تشریح می‌کنند؛ بدین معنا که اوضاع، احوال و افعالی‌اند که از روی اراده از آدمی سر می‌زنند (نک: نصیرالدین طوسی، ۱۴۱۳، ص ۱۵-۱۶). درعین‌حال، این سخن به معنای وجود نداشتن ضمانت اجرایی نیست تا آن‌ها را بی‌فایده بدانیم، بلکه ضامن تحقق اخلاقیات، نه نیروی خارجی مانند قانون و دولت‌ها، بلکه وجدان انسان است.

در دین اسلام، انسان‌ها در برابر رفتارهای خویش و در برابر خدا و جامعه و گروه‌های مختلف اجتماعی مسئول هستند؛ مانند خانواده (تحریم: ۶)، خویشاوندان (نساء: ۲)، اهل شهر (خطبه: ۱۶۷) و فراتر از آن، هم‌کیشان (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۶۴) و حتی کل انسان‌ها (نامه: ۵۳). از مجموع آیات و روایات می‌توان به‌راحتی نتیجه گرفت که در نگاه دین اسلام، مسلمان در کنار سایر برادران ایمانی خود، باید به ایمان و عمل صالح روی بیاورد و این همان تقوای اجتماعی است (نک: طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۵، ص ۱۶۳). بر پایه‌ی روایات، مخلوقاتِ خدای تعالی، عیالِ او هستند و محبوب‌ترین فرد در پیشگاه الهی کسی است که به خلقِ او خیر و نفع برساند (نک: حمیری، ۱۴۱۳، ص ۱۲۰؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۶۴؛ ابن‌حیون، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۲۰). با وجود این اندازه از سفارش‌ها، نمی‌توان تصور کرد که این آموزه‌ها تنها بر لزوم پایبندی و ابعاد آن تأکید کرده باشند

و از موانع غفلت بورزند. داستان‌های قرآن کریم بهترین متن برای آموزش و تشریح موقعیت‌هایی است که انسان‌ها با مطالعه‌ی آنان می‌توانند خود را در آن داستان، به‌جای شخصیت‌ها تجسم نمایند تا درک کنند چه چیزی ممکن است مانع مسئولیت‌پذیری آنان می‌شود. این فرایند سبب می‌گردد تا خود را برای رویارویی با آن آماده سازند تا به‌همه‌ی ساحت‌های مسئولیت، اعم از دینی، اجتماعی، مدنی و اخلاقی محض پایبند شوند (نک: دراز، ۱۴۲۳، ص ۲۴۶).

۳- موانع مسئولیت‌پذیری در تحلیل داستان‌های قرآنی

بررسی داستان‌های کلیدی قرآن کریم به‌روشنی نشان می‌دهد که موانع و چالش‌های مسئولیت‌پذیری تبیین گردیده است. در این داستان‌ها، عواملی مانند «نداشتن شناخت و آگاهی، غفلت، کفر و الحاد، خودکم‌بینی، خودمحوری، تعصب، جبرباوری، تواکل، وابستگی‌های مادی و برخوردار نبودن از احسان، علم و حکمت» ازجمله موانع و چالش‌هایی هستند که بر سر راه مسئولیت‌پذیری قرار دارند و برطرف کردن آنان در مسیر تربیت انسان، برای دستیابی سعادت ضروری است. درمجموع می‌توان موانع را در چهار محور دسته‌بندی کرد: نخست. محور شناختی (موانعی نظیر نداشتن شناخت و آگاهی، غفلت و فراموشی یا جهالت و حکمت‌گریزی)؛ دوم. محور روان‌شناختی (موانعی نظیر حسد و خودکم‌بینی، خودمحوری، تعصب و تکبر، ترس)؛ سوم. محور اعتقادی (موانعی نظیر کفر و الحاد، جبرباوری و خودمجبورپنداری و باور به توجیه‌پذیری)؛ چهارم. محور رفتاری- اجتماعی (موانعی نظیر تواکل و واگذاری امور به دیگران، وابستگی مادی و توجیه‌گری) که در ادامه، تحلیل آن‌ها ارائه می‌شود.

۱-۳- محور شناختی

۱-۱-۳- نداشتن شناخت و آگاهی

زمینه‌های متنوعی را می‌توان برای شناخت و آگاهی در نظر گرفت، شناخت مسائل دینی، شناخت موقعیت، شناخت مسائل اخلاقی و همچنین شناخت اجتماعی و همین تنوع سبب شده است که شناخت در درجه‌ای از اهمیت قرار بگیرد که می‌توان آن‌ها را شرط اولیه برای انجام مسئولیت دانست؛ به همین سبب، نداشتن شناخت مانع انجام مسئولیت خواهد بود. این مهم را در داستان حضرت سلیمان^(ع) و سخن مورچه می‌توان دید. شناخت موقعیت و وضع محیط‌زیست مسئولیت انسان در قبال محیط‌زیست و حفظ جان دیگران را ایجاد می‌کند. در این داستان، مورچه به‌هم‌نوعان خود نهیب می‌زند و هشدار می‌دهد که به خانه‌هایتان داخل شوید تا مبادا لشکریان دانسته شما را پایمال کنند (نک: النمل: ۱۸). عبارت «وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ» (همان) نشانه‌ی در نظر گرفتن ناآگاهی است؛ یعنی عمل پایمال کردن از روی لجابت و با آگاهی انجام نمی‌شود که برخلاف عصمت است (نک: فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۴، ص ۵۴۹؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۱۵۷). از همین‌جا می‌توان به‌دست آورد که ایجاد شناخت سبب مسئولیت‌پذیری افراد می‌شود و باید در

امر تربیت مورد توجه قرار گیرد.

شناخت و آگاهی نسبت به جوامع برای انسان در قبال افراد جوامع دیگر نیز مسئولیت ایجاد می‌کند، چنان‌که نداشتن شناخت سبب انجام ندادن مسئولیت می‌گردد. این موضوع در داستان غیبت هُدُود قابل مشاهده است که حضرت سلیمان^(ع) عذاب سختی حتی در حد کشتن برای او در نظر گرفت (نک: النمل: ۲۰-۲۱)؛ اما هنگامی که هُدُود بازگشت، از وجود ملکه‌ای خبر داد که با پیروانش خورشید را می‌پرستند (نک: همان: ۲۳-۲۶)، از آن لحظه و به محض ایجاد آگاهی بود که حضرت سلیمان^(ع) با ارسال نامه، دعوت آنان به توحید و دوری از شرک را آغاز کرد (نک: همان: ۲۸) که این مسئولیت اولیه و اساسی همه‌ی پیامبران است. به نظر می‌رسد که همین ناآگاهی حضرت سلیمان^(ع) از آن ملکه و شرک مردمش، مانع انجام مسئولیت دعوت به توحید شده بود.

۳-۱-۲- غفلت و فراموشی

مقصود از غفلت در اینجا آن است که فرد در آغاز، نسبت به مسئولیت خود از آگاهی برخوردار است، اما به هنگام عمل، آن را فراموش می‌کند یا خود را به فراموشی می‌زند. تا جایی که این امر موجب بی‌مسئولیتی او می‌شود؛ برای مثال، برادران حضرت یوسف^(ع) نسبت به مسئولیت حفظ جان ایشان و اهمیتی که برای پدرشان داشت، آگاه بودند؛ اما پدرشان به آنان تذکر داد که شما نسبت به حضرت یوسف^(ع) و مسئولیت حفظ جان او دچار غفلت می‌شوید (نک: یوسف: ۱۳). این تذکر حضرت یعقوب^(ع) نشان می‌دهد که یکی از موانع انجام مسئولیت غفلت از موضوعی است که انسان نسبت به آن مکلف و مسئول است.

۳-۱-۳- جهالت و حکمت‌گریزی

داستان حضرت موسی^(ع) و اتفاقاتی که برای ایشان در طول دوران حیات با برکتشان رخ داد، همگی جنبه‌هایی از مسئولیت‌پذیری اجتماعی آن حضرت را نشان می‌دهند؛ نظیر حادثه‌ی دفاع از پیرو خویش که از آن حضرت یاری طلبید (القصص: ۱۵)؛ آب دادن به گوسفندان آن دو دختر (همان: ۲۳-۲۹)؛ دعوت فرعون و فرعونیان (الاعراف: ۱۱۱-۱۲۷؛ القصص: ۳۶-۳۸)؛ مواجهه با ساحران و نجات بنی‌اسرائیل (طه: ۹۹-۹۰). نمونه‌های پیش‌گفته و دیگر بخش‌های داستان حضرت موسی^(ع) که در سوره‌های گوناگون قرآن کریم به فراخور موضوع تبیین شده است، همگی جنبه‌های گوناگون مسئولیت‌پذیری اجتماعی آن حضرت در برابر دیگران و اجتماعی را نشان می‌دهد که در آن زندگی می‌کردند؛ اما همه‌ی این وجوه گوناگون مسئولیت‌پذیری‌های اجتماعی برآمده از نیکوکار بودن آن حضرت است و ریشه در علم و حکمتی دارد که آن حضرت دارای آن بود، چنان‌که خداوند متعال پیش از همه‌ی این اتفاقات، درباره‌ی حضرت موسی^(ع) می‌فرماید: «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ» (القصص: ۱۴)؛ پس مقدمه‌ی مسئولیت‌پذیری اجتماعی نیکوکار بودن و کسب حکمت و علم است و نداشتن این ویژگی‌ها مانع و چالشی جدی در برابر مسئولیت‌پذیری اجتماعی افراد است؛ زیرا بدون این ویژگی‌ها و شاخصه‌ها، نه تنها فرد احساس

مسئولیت نمی‌کند و اقدامی انجام نمی‌دهد، بلکه اگر اقدامی از او سرزند، آن اقدام ستودنی نیست، بلکه در اغلب موارد، سبب آسیب رساندن به جامعه می‌شود، چنان‌که درباره‌ی انجام ندادن فعل، در داستان حضرت موسی^(ع) و حضرت خضر^(ع) می‌بینیم که علم و آگاهی حضرت خضر^(ع) سبب شد تا آن اقدامات را انجام دهد؛ یعنی نخست معیوب کردن کشتی افرادی تنگدست (ناله‌کف: ۷۱ و ۷۹)؛ دوم، کشتن کودکی به‌دست حضرت خضر^(ع) (همان: ۷۴ و ۸۰) و سوم، ترمیم دیوار (همان: ۷۷ و ۸۲). در این سه داستان، تقابل آشکار تکلیف شرعی و قانونی که حضرت موسی^(ع) نماینده‌ی آن است و خیرخواهی در انجام مسئولیت‌پذیری اجتماعی - اخلاقی که عملکرد حضرت خضر^(ع) آن را نمایش می‌دهد، دیده می‌شود. هربار هم حضرت موسی^(ع) از علت آن کارها سؤال می‌کرد. درنهایت، حضرت خضر^(ع) آن حضرت را به ریشه و سبب آن افعال آگاه کرد (همان: ۸۲) و همین آگاهی به‌نوبه‌ی خود، نگاه حضرت موسی^(ع) را تغییر داد.

۳-۲- محور روان‌شناختی

۳-۲-۱- حسد و خودکم‌بینی

دو احساس خودکم‌بینی و حسد وابسته به یکدیگر هستند؛ زیرا کسی که در خود احساس کمبود و حقارت نکند، دچار حسدورزی نسبت به دیگران و آنچه در دست دیگران است، نمی‌شود (نک: مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۸۴). البته این دو به‌تنهایی مانع انجام مسئولیت هستند. توضیح اینکه احساس خودکم‌بینی در افراد یکی از موانع بر سر راه مسئولیت‌پذیری است. هرگاه فرد قابلیت و ظرفیت پذیرش مسئولیت را در خود نبیند و خود را عاجز و درمانده در مقابل حوادث و نیروهای بیرونی ارزیابی کند، مسئولیت کارها و رفتار خود را نمی‌پذیرد، چنان‌که بر اساس داستان‌های قرآن کریم، درباره‌ی حوادث قیامت، یکی از بهانه‌های افراد در روز قیامت، ناتوانی آنان و خودکم‌بینی‌شان در مقابل قدرت‌های مستکبر است: «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَ سَاءَتْ مَصِيرًا» (النساء: ۹۷). در آیه‌ی دیگر می‌خوانیم «وَ إِذْ يَتَحَاجُّونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا نَصِيبًا مِنَ النَّارِ (غافر: ۴۷)؛ و آنگاه که در آتش شروع به آوردن حجت می‌کنند، زیردستان به کسانی که گردنکش بودند، می‌گویند: ما پیرو شما بودیم؛ پس آیا می‌توانید پاره‌ای از این آتش را از ما دفع کنید؟»

همچنین مسئله‌ی خودکم‌بینی موجب بروز احساس حسدورزی می‌شود که به‌نوبه‌ی خود، مانعی دیگری بر سر راه انجام مسئولیت است. باید توجه داشت که «حسد» ریشه‌ی بسیاری از سوءرفتارهای تربیتی است. در داستان حضرت آدم^(ع) و ابلیس، حسد ابلیس نسبت به جایگاه حضرت آدم^(ع) در نزد خداوند و در داستان برادران حضرت یوسف^(ع)، حسد آنان نسبت به جایگاه حضرت یوسف^(ع) نزد پدرشان حضرت یعقوب^(ع) این موضوع قابل‌مشاهده است (نک: یوسف: ۸) و مانعی در انجام مسئولیت آنان شد.

۳-۲-۲- خودمحوری

خودمحوری و خودخواهی نقطه‌ی مقابل نوع‌دوستی و دیگرخواهی است. اینکه انسان بتواند خیر دیگران را بر خود ترجیح بدهد، یکی از درجات والای اخلاقی است. نوعی احساس مسئولیت که در آن، زحمت و رنج خود، بر آسایش و سعادت دیگری ترجیح داده می‌شود. نمونه‌ای از این موضوع داستان صاحبان باغ است که بیان‌شده با یکدیگر تباری و دسیسه کردند و قسم خوردند (القلم: ۱۷) که سحرگاه پیش از این‌که فقرا آگاه شوند (همان: ۲۴) بروند و محصولات باغ را بچینند؛ اما خداوند با از بین بردن محصول باغ به آنان (همان: ۱۹)، درس «مسئولیت در برابر گرسنگی دیگران» را به آنان داد (همان: ۲۶-۳۴).

نمونه مقابل این موضوع، داستان دیدار حضرت یوسف^(ع) با برادرانش است. این بخش نمادی از نوع‌دوستی و نمونه‌ی بارزی از اصل بخشایش و نفی خودمحوری است. این بخشایش نمایانگر مقام رفیع حضرت یوسف^(ع) و تسلط او بر احساسات منفی خود است (نک: طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص ۲۳۷)، چنان‌که بر اساس روایات، پیامبر اکرم^(ص) در فتح مکه (نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۲۲۵) و امیرمؤمنان امام علی^(ع) در پیروزی جنگ جمل (نک: طوسی، ۱۴۱۴، ص ۵۰۷)، به آیات همین سوره و حادثه اشاره فرمودند. بدین روی، در امر تربیت انسان برای مسئولیت‌پذیری باید به آموزه‌ی دیگرخواهی و نفی خودمحوری توجه شود.

۳-۲-۳- تعصب و تکبر

تعصب و تکبر دو مفهوم مرتبط به یکدیگر هستند، چنان‌که می‌توان گفت، تعصب برآمده از تکبر است. تعصب از ریشه‌ی «ع ص ب» و «عَصَب» به معنای بستن و پیچاندن شدید است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۳۰۸). تعصب به معنای حمیت داشتن و دفاع کردن است (ابن‌منظور، بی‌تا، ج ۱، ص ۶۰۶)؛ اما در اینجا، مقصود جانب‌داری و طرفداری و حمایت ناحق از دیدگاه و عقیده‌ای خاص یا هواداری از فرد یا افراد هم‌مشرک است؛ همچنین «تکبر» از ریشه‌ی «ک ب ر» و به معنای خودبزرگ‌بینی است. در داستان‌های قرآن کریم، این مانع را می‌توان در سرپیچی ابلیس از فرمان الهی مشاهده کرد. هنگامی‌که حضرت آدم^(ع) خلق شد و به فرشتگان که ابلیس نیز در جمع آنان بود، دستور داده شد که به حضرت آدم^(ع) سجده کنند، او این دستور را انجام نداد. وقتی از او سؤال گردید که چه چیز مانع تو از انجام این مسئولیت شد، پاسخ داد که من از آتش آفریده شده‌ام و حضرت آدم از خاک خلق شده است (نک: الاعراف: ۱۱-۱۲). این تعصب بی‌جا نسبت به ماده‌ای که از آن خلق شده بود و خودبزرگ‌بینی برآمده از آن سبب رانده شدن ابلیس از درگاه الهی گردید (همان: ۱۳). مسئولیت ابلیس دو وجه داشت: یکی مسئولیت فردی و عبادی که از فرمان خداوند سرپیچی کرد و فرمان الهی را انجام نداد؛ دوم، مسئولیت اجتماعی او؛ زیرا برخی او را رئیس بعضی از فرشتگان دانسته‌اند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۰، ص ۱۷۹). برخی او را معلم فرشتگان دانسته‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۱، ص ۷۵) و از همین رو، مسئولیت اجتماعی او را می‌توان چنین دانست که اطاعت یا سرپیچی او از دستور الهی بر دیگران اثربخشی داشت.

۳-۲-۴- ترس از زور

ترس از زور مخالفان یکی از موانع مسئولیت‌پذیری است. قرآن داستان انسانی در قیامت را بیان می‌دارد که نامه‌ی اعمالش به‌دست چپش داده‌شده است و در آتش قرار دارد. در این زمینه آمده است: چنین سرانجامی نتیجه‌ی آن است که آن فرد به عظمت خداوند باور نداشت و نسبت به اطعام مسکین تشویق نمی‌کرد (نک: الحاقه: ۳۳-۳۴). از این آیات به‌دست می‌آید که ترس از غیر خداوند نه تنها سبب بی‌مسئولیتی، بلکه نتیجه‌ی نداشتن ایمان به خداوند است؛ زیرا قرار گرفتن فرد در آتش به سبب باور نداشتن به عظمت الهی است و با توجه به شبکه‌ی معنایی، صفت عظمت که به معنای بزرگی است (فراهِیدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۹۰)، در قرآن کریم (برای مثال نک: آل‌عمران: ۱۷۴ و ۱۷۵)، ترس از غیر خداوند با ایمان به خدا سازگار نیست (نک: مکارم، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۱۷۹)؛ بدین روی، چنین فردی به سبب بی‌ایمانی، از غیر خداوند می‌ترسد و نسبت به رنج مسکین و نیازمند احساس مسئولیت ندارد.

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (المائدة: ۵۴)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! هر کس از شما از دین خود برگردد، به زودی خدا گروهی [دیگر] را می‌آورد که آنان را دوست می‌دارد و آنان [نیز] او را دوست دارند. [اینان] با مؤمنان فروتن [و] بر کافران سرفرازند. در راه خدا جهاد می‌کنند و از سرزنش هیچ ملامت‌گری نمی‌ترسند. این فضل خداست. آن را به هر که بخواهد، می‌دهد و خدا گشایشگر داناست.» بر اساس این آیه، ترس از سرزنش ملامت‌گران انسان را از مسئولیت‌پذیری بازمی‌دارند و او را از رحمت و فضل الهی دور می‌کند. نرسیدن از غیر خدا جلوه‌ای متفاوت از مسئولیت‌پذیری را به نمایش می‌گذارد. در آیات قرآن کریم (نک: القصص: ۲۰؛ غافر: ۲۸-۴۵)، داستان مؤمن آل‌فرعون نمونه‌ی نرسیدن است که با شجاعت به وظیفه‌ی خود در برابر جامعه عمل کرد. این فرد مردی وظیفه‌شناس و غیرتمند در داستان حضرت موسی^(ع) است (طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۱۳۹؛ جرجانی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۴۱۹؛ سیواسی، ۱۴۲۷، ج ۳، ص ۲۳۶؛ مکارم، ۱۳۷۱، ج ۱۶، ص ۵۱). نمونه‌ی دیگر داستان ساحران است که با دیدن حقیقت، به حضرت موسی^(ع) ایمان آوردند و در برابر او تسلیم شدند (نک: الاعراف: ۱۱۱-۱۲۳). در داستان‌ها و نمونه‌های دیگر، نشانی از احساس مسئولیت و مبارزه با ترس از غیر خدا برای انجام و پایبندی به مسئولیت اجتماعی را می‌توان به وضوح مشاهده کرد.

۳-۳- محور اعتقادی

۳-۳-۱- کفر و الحاد

کفر و الحاد ریشه‌ی ردیلت‌های اخلاقی از جمله بی‌مسئولیتی است، چنان‌که در قرآن کریم می‌خوانیم: «أَرَأَيْتَ الَّذِي يَكْذِبُ بِالَّذِينَ قَدْ لِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ (الماعون: ۱-۲)؛ آیا کسی را که [روز] جزا را دروغ می‌خواند، دیدی؟ این همان کس است که یتیم را به سختی می‌راند.» بر اساس

این آیات، کفر زمینه‌ساز بی‌مسئولیتی است. در داستان شتر حضرت صالح^(ع)، کفر و الحاد قوم مانع انجام مسئولیت و حفظ و نگهداری از آن شتر شد (نک: هود: ۶۴-۶۶؛ الشعراء: ۱۵۵-۱۵۸؛ الشمس: ۱۳-۱۵) و همین امر عذاب الهی را بر آن قوم نازل کرد.

۳-۳-۲- جبرباوری و خودمجبورپنداری

یکی از الزامات مسئولیت‌پذیری اجتماعی داشتن اختیار و اراده در آدمی است. جبرباوری و پذیرش ناگزیر بودن انسان در عملکرد، به‌خودی‌خود، با اصل مسئولیت‌پذیری در تعارض است؛ از همین رو، در داستان‌های قرآن کریم از طریق توجه به مشکلات دیگران و فعال‌سازی احساس خیرخواهی، به‌عنوان تبلوری از اراده‌ی انسان، در زمینه‌ی مسئولیت‌پذیری اجتماعی، با جبرگرایی مخالفت شده است؛ به‌بیان‌دیگر، فرد جبرگرا مسئولیت را از دوش خود برمی‌دارد و به همین علت، در انجام وظیفه و تکلیف سستی می‌ورزد. گزارش سخن مشرکان و نسبت دادن گمراهی خود به مشیت خداوند در برابر دعوت پیامبر اکرم^(ص) نمونه‌ای از داستان‌های کوتاه قرآن کریم همسو با این موضوع است: «سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّى ذَاقُوا بَأْسَنَا قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ (الانعام: ۱۴۸)؛ کسانی که شرک آوردند، به‌زودی خواهند گفت: «اگر خدا می‌خواست، نه ما و نه پدرانمان شرک نمی‌آوردیم و چیزی را [خودسرانه] تحریم نمی‌کردیم.» کسانی هم که پیش از آنان بودند، همین گونه [پیامبران خود را] تکذیب کردند تا عقوبت ما را چشیدند. بگو: آیا نزد شما دانشی هست که آن را برای ما آشکار کنید؟ شما جز از گمان پیروی نمی‌کنید و جز دروغ نمی‌گویید.» در این داستان کوتاه، علاوه بر منشأ چنین باور غلطی که جهل و نادانی افراد است، پیشینه‌ی آن و سرنوشت آنان که عذاب الهی است، معرفی شده است.

پیرامون حکایت داستان فرزندان حضرت آدم^(ع) و قتل یکی از برادران که هدیه‌اش مقبول درگاه الهی قرار گرفته بود، (المائدة: ۲۷-۳۱)، بلافاصله به قوم بنی‌اسرائیل اشاره شده است. همین قتل و عملکرد فردی قاتل نتیجه‌ای بلندمدت در طول تاریخ برجای گذاشته است. قرآن می‌فرماید: «مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا...» (همان: ۳۲)؛ و نشان‌دهنده‌ی پیوند عمیق عمل فرد و تحولات بلندمدت اجتماعی است، اما همین بنی‌اسرائیل در مقابل میثاق و تعهد به پذیرش مسئولیت اجتماعی‌شان نظیر احسان به والدین و خویشاوندان و یتیمان: «وَ إِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَ ذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ ... وَ إِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَ لَا تَخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَ أَنْتُمْ تَشْهَدُونَ» (البقرة: ۸۳-۸۴)؛ جبرگرایانه از زیر بار مسئولیت‌شان خالی کردند و گفتند: «وَ قَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ...» (همان: ۸۸)، چنان‌که مشرکان نیز خطاب به پیامبر اکرم^(ص) این سخن را تکرار کردند: «وَ قَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكْثَةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَ فِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَ مِنْ بَيْنِنَا وَ بَيْنِكَ حِجَابٌ فَاعْمَلْ إِنَّنَا عَامِلُونَ» (فصلت: ۵). بدین روی، جبرگرایی و باور به ممکن نبودن تغییر

مانعی است که در طول تاریخ، بر سر راه مسئولیت‌پذیری و حتی خود ایمان وجود داشته است.

۳-۳-۳- باور به توجیه‌پذیری

بر اساس داستان‌های قرآن کریم، ابلیس را می‌توان آغازگر «توجیه‌گری برای زیر بار مسئولیت نرفتن» دانست. علاوه بر تعصب بی‌جا و تکبری که او ورزید، دستور الهی را اجرا نکرد (نک: ۴-۱-۳). سبب دیگری که مانع مسئولیت‌پذیری او گردید، باور او به توجیه‌پذیر بودن سرپیچی‌اش از فرمان الهی بود، چنان‌که در پاسخ به این سؤال که چرا سرپیچی کردی، گفت: «قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ» (الاعراف: ۱۲). در داستان دیگری که در قرآن کریم به گوشه‌ای از آن اشاره شده است (نک: البقره: ۹۷)، برخی برای اطمینان از حقانیت دعوت پیامبر اکرم (ص)، از اهل کتاب سؤال می‌کردند و این امری نامتعارف نبود، چنان‌که در قرآن کریم گفته شده است، اگر نمی‌دانید از اهل ذکر سؤال کنید (نک: النحل: ۴۳ و الانبیاء: ۷). همین امر سبب ایجاد مسئولیت اجتماعی برای فرد می‌شود. به گواهی قرآن کریم، اهل کتاب پیامبر اکرم (ص) را همان‌گونه می‌شناختند که کسی فرزندان خود را بشناسد (نک: البقره: ۱۴۶) تا جایی که اگر به پیامبر اکرم (ص) ایمان می‌آوردند، سبب می‌شد که گروهی از مردم نیز به پیروی از آنان ایمان آورند؛ به همین علت، ایمان آنان اثر اجتماعی داشت، چنان‌که در داستان ایمان ساحران به حضرت موسی (ع) (الاعراف: ۱۱۱-۱۲۳)، اثر مسئولیت‌پذیری اجتماعی ساحران مشهود است. باینکه فرعون گفت که ساحران با نقشه‌ی قبلی چنین کرده‌اند تا مردم را از شهر بیرون کنند؛ اما اهل کتاب زمان پیامبر اکرم (ص) با توجیه‌های گوناگون، ایمان نیاوردند و به مردم اعلام نمی‌کردند که دعوت پیامبر اکرم (ص) را پذیرفته‌اند. ازجمله توجیه‌های آنان این بود که وحی توسط جبرئیل (ع) به پیامبر اکرم (ص) ابلاغ می‌شود. بر اساس مطالب پیش‌گفته می‌توان بیان داشت که توجیه و باور به توجیه‌پذیری مانعی بر سر راه پذیرش مسئولیت اجتماعی است.

۴-۳- محور رفتاری- اجتماعی

۳-۴-۱- تواکل و واگذاری امور به دیگران

واژه‌ی «تواکل»، همچون «وکیل» و «توکل» از ریشه‌ی «و ک ل» است. ریشه‌ی «و ک ل» به معنای تفویض کردن و واگذار کردن کاری به دیگری است (نک: فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۴۰۵). «وکیل» از اسمای الهی است (نک: آل‌عمران: ۱۷۳) و توکل کردن به خداوند یعنی خدا را کافی دانستن و اکتفا کردن به او (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱۰، ص ۲۰۲)، به او اعتماد کردن و پناه بردن و خود و کار خود را به خدا سپردن و تسلیم اراده‌ی او شدن (طوسی، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۳۶؛ ابن‌منظور، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۷۳۴)؛ بنابراین، معانی مانند تفویض کردن، اکتفا کردن و سپردن در ریشه‌ی «و ک ل» قرار دارد؛ اما تواکل مصدر باب تفاعل از این ریشه است. از معانی این باب آن است که فعل به‌صورت دوطرفه انجام می‌شود؛ زیرا در باب تفاعل، هر دو طرف در فاعلیت و مفعولیت مشترک هستند (ابن‌عقیل، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۶۸) و ازاین‌رو، معنا و مفهوم فعل به هر دو طرف نسبت داده می‌شود؛ بنابراین،

معنای وکیل و موکل هر چیزی که باشد، در تواکل متوجه دو طرف است، چنان‌که راغب اصفهانی می‌نویسد: «تَوَكَّلَ الْقَوْمُ: إِذَا اتَّكَلَ كُلُّ عَلَى الْآخَرِ» (راغب، ۱۴۱۲، ص ۸۸۲)؛ یعنی در انجام کار هر یک به دیگری اتکا کند.

در داستان‌های قرآن کریم، قوم بنی‌اسرائیل یکی از اقوامی است که مسئولیت خود را به سبب این صفت مذموم اخلاقی به درستی انجام ندادند. یکی از این موارد، در جریان دستور حضرت موسی^(ع) به آنان برای ورود به سرزمین مقدس است (نک: مائده: ۲۰). ابتدا بهانه‌تراشی کردند و گفتند که در آنجا قومی ستمگر حضور دارد و تا زمانی که آن قوم از آن سرزمین خارج نشوند، ما از جای خود حرکت نمی‌کنیم و به آنجا وارد نمی‌شویم (نک: مائده: ۲۲). دو مرد از میان کسانی که از خدا می‌ترسیدند به آنان گفتند که از دروازه وارد شوید و به آن قوم ستمکار یورش برید و به خدا توکل کنید (همان: ۲۳)؛ اما آنان از زیر بار مسئولیت شانه خالی کردند و دیگری را مسئول کار نمودند و گفتند ما نمی‌رویم. خطاب به حضرت موسی^(ع) گفتند که تو و پروردگارت بروید و بجنگید و ما همین‌جا می‌نشینیم (همان: ۲۴). نتیجه‌ی چنین اقدامی از سوی آنان سبب چهل سال سرگردانی مردم گردید.

۳-۴-۲- وابستگی‌های مادی و توجیه‌گری

مسئولیت اجتماعی نقطه‌ی مقابل وابستگی‌های مادی است، چنان‌که یکی از ابعاد مسئولیت‌پذیری اجتماعی فداکاری و نفی استیثار است که شخص باید حتی از خود بگذرد و دیگری را بر خویش ترجیح دهد؛ برای مثال، در قسمت سوم داستان سفر حضرت موسی^(ع) با حضرت خضر^(ع)، یعنی ترمیم دیواری که گنجی متعلق به دو کودک یتیم ذیل آن مدفون بود (نک: الکهف: ۷۷ و ۸۲)، وابستگی مالی به عنوان مانعی بر سر راه تحقق مسئولیت اجتماعی در این داستان مشهود است. توضیح اینکه اهل آن شهر تمکن مالی داشتند؛ زیرا حضرت موسی^(ع) از حضرت خضر^(ع) می‌خواهد که در عوض ترمیم دیوار، از اهل آن شهر طلب اجرت کند؛ اما وابستگی مادی اهل آن شهر به قدری بود که نه تنها از میهمان کردن این دو پیامبر الهی خودداری کرده بودند، بلکه مسئولیت اجتماعی خود را در مقابل آن حفظ اموال کودکان یتیم انجام نمی‌دادند.

همچنین داستان‌های کوتاه قرآن کریم نمایانگر این مانع بزرگ بر سر راه انجام مسئولیت اجتماعی است، چنان‌که برخی از عالم‌هایان یهودی حریص‌ترین افراد به زندگی دنیوی هستند: «وَلْتَجِدْنَهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا...» (البقره: ۷۷)؛ یعنی حتی از مشرکان نیز حریص‌تر هستند و همین حرص و وابستگی مادی سبب می‌شود که حتی آیات الهی را تغییر دهند و دین خود را به بهایی اندک بفروشند: «وَأَمْنُوا بِمَا أَنزَلْتُ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ وَ لَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَ لَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي مَنًّا قَلِيلًا وَ إِيَّاي فَاتَّقُونَ» (همان: ۴۱). کلمه‌ی اول در این آیه به معنای نخستین بودن نیست (نک: معارف، امامی دانالو، ۱۳۹۸، ص ۳-۳۰)، بلکه نشان‌دهنده‌ی مسئولیت اجتماعی آنان در ایمان‌آوری است. توضیح اینکه سوره‌ی بقره در مدینه نازل شده است و آیات مذکور در این سوره قرار دارند. از آنجا که تعداد بسیاری از اهل مکه پیش از نزول این آیات، نسبت به آموزه‌های

قرآنی و وحیانی کفر داشتند؛ پس یهودیان نمی‌توانستند نخستین کافران باشند؛ از همین رو، اول کافر بودن به معنای نخستین کافر بودن نیست (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۳۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۷۶؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۴۴۶)، بلکه به معنای اثر و اهمیتی است که ایمان و کفر آنان بر سایر افراد داشته است. همین اثرگذاری سبب ایجاد مسئولیت اجتماعی در آنان نسبت به سایرین بود؛ اما به سبب وابستگی مادی، نه تنها به این بایسته عمل نکردند، بلکه کتاب آسمانی را برای وابستگی‌های مادی تغییر می‌دادند.

۴- تحلیل داده‌ها

مسئولیت‌پذیری امر مهمی در فرایند تربیتی است. در پژوهش حاضر تلاش گردید که چالش‌ها و موانع تحقق این آموزه‌ی تربیتی از داستان‌های قرآن کریم، به عنوان جان‌مایه‌ی سعادت و هدایت بشر استخراج شود. هدف این پژوهش تشریح معانی نهفته در این داستان‌ها به منظور درک اهمیت آموزه‌ی تربیتی مسئولیت و موانع و چالش‌های پیش‌روی متعلم در شکل‌دهی به رفتارهای فردی و اجتماعی و ارزش‌های انسانی است.

با توجه به آنچه از داستان‌های قرآن کریم و مطالعه‌ی آیات مربوط به آن‌ها به دست می‌آید، دو محور اصلی شکل می‌گیرد: «نخست. اهمیت آموزه‌ی تربیتی مسئولیت‌پذیری در داستان‌های قرآن کریم و اثری که بر سرنوشت و سعادت دارد» و «دوم. موانع و چالش‌هایی که بر سر راه تحقق مسئولیت‌های فردی و اجتماعی قرار دارند و مربی باید در مسیر تربیتی که برای شاگرد خود ترسیم می‌نماید، به آن‌ها توجه کند».

جامعیت قرآن کریم آن را منبعی الهام‌بخش در زمینه‌ی آموزه‌های تربیتی کرده است، به شکلی که این کتاب آسمانی برای تربیت انسان، حکایت‌های پی‌درپی و متنوع را نقل کرده و هر بار ابعاد گوناگونی از مسئولیت را اعم از فردی و اجتماعی در آن‌ها انعکاس داده است. در داستان حضرت آدم و سجده‌ی ملائکه و سرپیچی ابلیس از آنچه به آن فرمان داده شده بود، موانعی مانند تعصب، کبر و خودبزرگ‌بینی و همچنین باور به توجیه‌پذیر بودن پایینند نبودن به مسئولیت را می‌توان در رفتار ابلیس دیده و درنهایت، سرنوشتی را مشاهده کرد که به موجب چنین اقدامی برای او رقم خورد.

آنچه درباره‌ی اتفاقاتی که برای حضرت سلیمان^(ع) رقم خورد، در اهمیت شناخت در فرایند پذیرش مسئولیت بسیار راهگشاست، به شکلی که در اقدامات آن حضرت^(ع) برای انجام مسئولیت فردی و اجتماعی‌اش جلوه‌گر است. اخباری که هُدهُد برای حضرت سلیمان^(ع) می‌آورد، ایشان را نسبت به آنچه در اطرافش رخ می‌داد، هشیار می‌کند. پس از کسب آگاهی از عملکرد آن قوم خورشیدپرست، مسئولیت هدایت آن قوم که بر دوش ایشان بود، محقق می‌شود. بدین روی، به دست آمد که آگاهی پیش‌زمینه‌ی انجام مسئولیت است و به همین ترتیب، ناآگاهی و نداشتن شناخت مانعی بر سر راه انجام مسئولیت خواهد بود.

داستان‌هایی که مربوط به حضرت موسی^(ع) و قوم بنی‌اسرائیل است، در آیات متعددی از

قرآن کریم حکایت شده‌اند. در این داستان‌ها موانعی مانند ترس، تواکل، تعصب، جبرباوری و وابستگی‌های مادی چالش‌هایی هستند که سبب فراموشی مسئولیت فردی و اجتماعی شده‌اند. در داستان حضرت یوسف^(ع) و برادرانشان، خداوند برادران را به‌وسیله وجود حضرت یوسف^(ع) امتحان کرد. حضرت یعقوب^(ع) نسبت به حضرت یوسف^(ع) مهرورزی بیشتری داشتند و برادران به این جایگاه حسادت ورزیدند. حسدورزی مانع از مسئولیت برادرانه نسبت به حضرت به یوسف گردید، هرچند پدرشان سفارش‌های فراوانی در زمینه حفظ و مراقبت از حضرت یوسف^(ع) بیان داشته بودند، چنان‌که برای توجیه کار خود، غفلت را بهانه کردند.

علاوه بر تذکر به وجود موانع بر سر راه تحقق مسئولیت، داستان‌های قرآن کریم احساسات عمیق انسانی را آشکار می‌کند و می‌توان از آن‌ها برای توسعه مفاهیم تربیتی و ارائه راهکارهای عملی و معرفی الگوهای حقیقی در رفتارهای فردی و اجتماعی مثبت و همچنین ایجاد اتحاد و همبستگی اجتماعی بهره برد؛ برای مثال، مفهوم تعاون و یاری‌رسانی به نیازمندان درون‌مایه بسیاری از این داستان‌هاست. آیه مبارک «... وَ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَى وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» (المائدة: ۲)، آشکارا ضرورت احساس مسئولیت و خیرخواهی و کمک به دیگران و همکاری در رسیدن به سعادت جمعی را تبیین می‌کند که آموزه‌ای دینی و اساسی در تربیت بشری است.

درنهایت، داستان‌های قرآن کریم نه تنها موضوع و حکم تربیتی، راه تربیت و بلکه موانع پیش‌رو در متخلق شدن به آموزه‌های اخلاقی، تربیتی و اجتماعی را به تصویر می‌کشند و این امکان را برای خواننده فراهم می‌کنند تا در رویارویی با چالش‌های زندگی، خود را در موقعیت شخصیت‌های داستان قرار دهند و تصمیمات اثربخش بگیرند و سرنوشت حقیقی خود را و پیامدهای مسئولیت‌پذیر نبودن را به چشم مشاهده کند. مفاهیمی چون غفلت‌ورزی، کفر و الحاد، خودکم‌بینی و حقارت و حسد، خودمحوری، تعصب کورکورانه و تکبر، جبر باوری و تواکل، وابستگی‌های مادی و نبود احساس خیرخواهی و علم و حکمت در این داستان‌ها به شکل پی‌درپی تأکید شده‌اند. این آموزه‌ها می‌توانند به تربیت انسانی مثبت‌اندیش در جامعه‌های بشری کمک کنند که این پژوهش به شکل برجسته، بر اهمیت توجه به آن‌ها در مسیر دستیابی به یک جامعه متحد و عدالت‌ورز تأکید دارد.

۵- نتایج

۱- چالش‌ها و موانعی که بر اساس داستان‌های قرآن کریم بر سر راه پابندی به آموزه‌ی تربیتی مسئولیت‌پذیری وجود دارند؛ عبارت‌اند از: «نداشتن شناخت و آگاهی - غفلت در عین وجود شناخت - کفرورزی و الحاد - خودکم‌بینی - حسد - خودمحوری - تعصب و تکبر - جبرباوری - باور به توجیه‌پذیری - ترس از زور زورآوران - تواکل - وابستگی‌های مادی - نبود حس احسان و علم و حکمت».

۲- بیشتر حکایت‌های قرآن کریم به‌نوعی با آموزه‌ی تربیتی مسئولیت‌پذیری مرتبط هستند. در

داستان‌های قرآن کریم، برای شخصیت‌هایی که آزاداندیشی و نوع دوستی در آن‌ها موج می‌زند، پایبندی به مسئولیت‌پذیری سرانجامی نیک و پر از سعادت برای آنان رقم می‌زند. در مقابل، برای شخصیت‌هایی که به بهانه‌ها و علل گوناگون از زیر بار مسئولیت شانه خالی می‌کنند، سرانجامی تلخ ترسیم می‌شود.

۳- بر مبنای تدبیر در داستان‌های قرآن کریم آشکار می‌شود که فراموشی آموزه‌ی تربیتی مسئولیت‌پذیری اعم از فردی و اجتماعی آن، سبب ناکامی فردی و اجتماعی می‌گردد و در مسیر رسیدن به سعادت شکافی عمیق ایجاد می‌کند.

منابع

- قرآن کریم.
- آلوسی، محمود بن عبدالله؛ روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی؛ تحقیق: علی عبدالباری عطیه؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، بی تا.
- ابراهیمی، ابوالفضل؛ خشت اول مسئولیت: پرورش مسئولیت پذیری در کودکان؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^(ع)، ۱۳۹۰ ش.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی؛ دعائم الاسلام؛ تصحیح آصف فیضی؛ قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام، ۱۳۸۵ ق.
- ابن عقیل، عبدالله بن عبدالرحمن؛ شرح ابن عقیل؛ بی جا: بی نا، بی تا.
- ابن فارس، احمد؛ معجم مقاییس اللغة؛ تحقیق: عبدالسلام محمد هارون؛ قم: مکتب الإعلام الإسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب؛ بیروت: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزیع، بی تا.
- احمدی آخو مره، محمد؛ سهامی، سوسن؛ رفاهی، ژاله؛ شمشیری، بابک؛ «مسئولیت پذیری و ابعاد آن در قرآن»؛ همایش منطقه ای ذکر، مردودشت: دانشگاه آزاد اسلامی واحد مردودشت، ۱۳۹۱ ش.
- ارفع، سید کاظم؛ احساس مسئولیت: قرآن و عترت از ما عمل می خواهند؛ تهران: پیام عدالت، ۱۳۹۳ ش.
- ازهری، محمد بن احمد؛ تهذیب اللغة؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ ق.
- امین، نصرت بیگم؛ تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن؛ تهران: نهضت زنان مسلمان، ۱۳۶۱ ش.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر؛ انوار التنزیل و اسرار التأویل؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ ق.
- جرجانی، عبدالقاهر بن عبد الرحمن؛ درج الدرر فی تفسیر القرآن العظیم؛ تصحیح محمد ادیب شکور؛ اردن: دار الفكر، ۱۴۳۰ ق.
- حاجی زاده، محمد؛ نوری، نجیب الله؛ عباسی، مهدی؛ «مفهوم شناسی مسئولیت پذیری و مؤلفه های آن بر اساس منابع اسلامی»؛ اسلام و پژوهش های روان شناختی، سال پنجم، شماره ۲، پیاپی ۱۲، ۱۳۹۸ ش.
- حاجی زاده، مهین؛ آورجه، محی الدین؛ «مسئولیت پذیری اجتماعی در قرآن کریم با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در المیزان»؛ قرآن در آینه پژوهش، سال اول، شماره ۲، ۱۳۹۳ ش.
- حاجیلوئی محب، محمد مهدی؛ امامی دانالو، حسام؛ «آموزه های مسئولیت پذیری اجتماعی در قصص قرآنی»؛ مطالعات اجتماعی قرآن، دوره سوم، شماره ۲، ۱۴۰۳ ش.
- حسنی، محمد ضیاء؛ «مسئولیت اجتماعی انسان از دیدگاه قرآن» (پایان نامه ارشد)؛ استاد راهنما: جعفر کریمی قدوسی؛ استاد مشاور: کریم خان محمدی؛ قم: دانشگاه جامع المصطفی العالمیه، ۱۳۸۹ ش.
- حمیری، عبدالله بن جعفر؛ قرب الاسناد؛ قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام، ۱۴۱۳ ق.
- خاوری، معصومه؛ تربیت اجتماعی در قرآن؛ مشهد: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۵ ش.
- خواص، امیر؛ حسینی قلعه بهمن، سید اکبر؛ دبیری، احمد؛ شریفی، احمد حسین؛ پاکپور، علی؛ اسلامی،

- محمدتقی؛ فلسفه اخلاق (با تکیه بر مباحث تربیتی)؛ قم: معارف، ۱۳۸۵ ش.
- دراز، محمد عبدالله؛ دستور الاخلاق فی القرآن؛ قم: دار الكتاب الاسلامی، ۱۴۲۳ ق.
 - راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ مفردات الفاظ القرآن؛ تصحیح صفوان عدنان داوودی؛ بیروت: دار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.
 - رضی، سید محمد بن حسین؛ نهج البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ قم: هجرت، ۱۴۱۴ ق.
 - زبیدی، مرتضی؛ تاج العروس من جواهر القاموس؛ تصحیح علی شیری؛ بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۴ ق.
 - زمخشری، محمود بن عمر؛ الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوایل فی وجوه التاویل؛ تصحیح مصطفی حسین احمد؛ بیروت: دار الكتاب العربی، ۱۴۰۷ ق.
 - سید قطب، ابراهیم حسین شاذلی؛ فی ظلال القرآن؛ بیروت: دار الشروق، ۱۴۲۵ ق.
 - سید مرتضی، علم الهدی علی بن الحسین؛ تنزیه الانبیاء علیهم السلام؛ قم: الشریف الرضی، بی تا.
 - سیواسی، احمد بن محمود؛ عیون التفاسیر؛ تحقیق بهاء الدین دارقما؛ بیروت: دار صادر، ۱۴۲۷ ق.
 - طباطبایی، محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ ق.
 - طوسی، محمد بن حسن؛ الامالی؛ قم: دار الثقافه، ۱۴۱۴ ق.
 - _____؛ التبیان فی تفسیر القرآن؛ تصحیح احمد حبیب عاملی؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
 - عنایتی، عباس؛ مسئولیت پذیری و مسئولیت گریزی (فرهنگ روابط اجتماعی در آموزه های اسلامی)؛ تهران: نوروزی، ۱۳۹۱ ش.
 - فخر رازی، محمد بن عمر؛ التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
 - فراهیدی، خلیل بن احمد؛ العین؛ قم: مؤسسه دار الهجره، ۱۴۰۹ ق.
 - فرشادفر، احمد؛ شجاعی، محمد صادق؛ «مؤلفه های مسئولیت پذیری اجتماعی مبتنی بر منابع اسلامی»؛ روان شناسی فرهنگی، دوره ی هفتم، شماره ی ۱، ۱۴۰۲ ش.
 - فلاحیان، ناهید؛ ملک محمودی، نازیبا؛ پرتوی مقدم، عباس؛ صالحی، نصرالله؛ مطالعات اجتماعی، پایه ی هفتم؛ تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران، ۱۳۹۷ ش.
 - فیروزآبادی، مجدالدین محمد؛ القاموس المحیط؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
 - کاتوزیان، ناصر؛ «اخلاق و حقوق»؛ اخلاق در علوم و فناوری، سال دوم. شماره های ۱ و ۲، ۱۳۸۶ ش.
 - کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
 - کمانی نجف آبادی، مهدی؛ مدل مسئولیت پذیری اجتماعی قرآن؛ قم: دارالحديث، ۱۴۰۰ ش.
 - معین، محمد؛ فرهنگ معین؛ تهران: آدانا: کتاب راه نو، ۱۳۸۱ ش.
 - مکارم شیرازی، ناصر؛ اخلاق در قرآن؛ قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب^(ع)، ۱۳۸۵ ش.
 - _____؛ تفسیر نمونه؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ش.
 - میرطاهر، فاطمه سادات؛ «مبانی مسئولیت پذیری و روش های بیان آن در قرآن» (پایان نامه ی ارشد)؛ راهنما: عبدالهادی فقهی زاده؛ مشاور: محمود واعظی؛ تهران: دانشکده ی علوم حدیث، ۱۳۹۰ ش.

- میرغوریان، فاضله؛ برادران حقیر، مریم؛ «الزامات ایفای مسئولیت اجتماعی در قرآن کریم با محوریت سوره‌ی مزمل»؛ مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی. دوره‌ی پنجم، شماره‌ی ۳، پیاپی ۳، ۱۴۰۰ ش.
- نصیرالدین طوسی، محمدبن محمد؛ اخلاق ناصری؛ تهران: علمیه‌ی اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
- نیکومرام، هاشم؛ فیض‌آبادی، بهنام؛ «مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام»؛ پژوهشنامه، شماره‌ی ۶۱، ۱۳۸۹ ش.
- وطن دوست، رضا؛ مسئولیت‌پذیری و مسئولیت‌گریزی؛ مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۹۰ ش.
- وکیلی، عبدالله؛ مسئولیت‌پذیری و مسئولیت‌گریزی در اسلام؛ تهران: بین الزهرا، ۱۳۹۵ ش.
- یعقوبی، مریم؛ «مسئولیت‌پذیری در قرآن کریم» (پایان‌نامه‌ی ارشد)؛ استاد راهنما: محمدرضا آرام؛ دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۸۴ ش.
- Palmer, Karen (1995). "Tightening Environmental Standards: The Benefit-Cost or the No-Cost Paradigm?". The Journal of Economic Perspectives. 9 (4): 119-132
- Sharf, Richard S (1996) Theories of psychotherapy and counseling. Brooks/Cole Publishing Company. Digitized by the Internet Archive in 2015.

